

Márk Mihály *Önéletrajz*

Kovásznán születtem 1880. december 10-én, mint súlyos anyagi körülmények között élő református kispap nyolcadik gyermeke. Még abban az időben, életben volt az a visszás, egyben megalázó igazságtalanság, hogy a népesebb gyülekezeteinkben ugyanazon képesítés mellett kis- és nagypapok teljesítettek szolgálatot. A megkülönböztetés azonban nem csak a címben, hanem a javadalmazásban is érvényesült, s ha a nagypapi állás megüresedett, alig volt példa Erdély szerte, hogy a kispapot előléptették volna, s nem egy helyen történt meg, hogy a csekély javadalmon kellett megvénülnie a sokszor minden tekintetben kiválóbb kispapnak a nagy mellett. Apám is csak $\frac{1}{4}$ rész javadalomban részesült, s hozzá még kanonikája sem volt, s összes jövedelme nem tett ki többet, mint egy kis parókia papjáé, holott Kovászna már akkor is nagyon drága megélhetési hely volt, mint fürdőhely, és mint az ország legnagyobb deszka-ipartelepének központja.

Testvérek kilencen születünk, de csak öten értünk nagy kort. A többiek kiskorukban elhaltak, de így is elegendő voltunk ahhoz, hogy a családi gond állandóan foglalkoztassa szüleinket. A helyzet hozta magával, hogy a legszigorúbb rend, takarékoság, minden lehetőség kihasználása vált uralkodóvá a háznál. Mindenkinek akadt dolga, s nekünk sem volt unatkozásra való időnk sok. Kora hajnaltól késő estig mozgott a ház aprajánagyja, hogy fennakadás ne állhasson be az életrendben. Így is azonban, ahogy bátyáim kikerültek a háztól a kollégiumba, sokszor csak egy-egy darab föld eladása árán tudtak boldogulni.

Magam is elég korán megtanultam, hogy mi az élet. Semmiben sem válogathattam, és boldog voltam, amikor egy-egy ruhadarabbal, vagy lábbelivel megörvendeztethettek a súlyos gondok között élő szüleim. Nem egyszer virrasztotta át szegény édesanyám a hosszú éjszakákat tüvel a kezében, hogy másnap reggel ne legyen fogyatékoság a ruházatunkban. Karácsonyfánk, bolti ajándékaink soha nem voltak, de komoly dolgokban nem szenvedtünk hiányt, s a gyermeki örömeinkben sem volt okunk a panaszra.

Csak most érzem igazán, hogy így volt jó, s nem úgy, ahogy akkor szerettem volna, amikor fájt a lelkem, hogy egész nap nem csatangolhatunk ide s tova, mint a többi pajtásaim közül igen sokan. Így volt jó, hogy korán megszokhattam és rendre megszerethettem mindenféle munkát. Különösen az édesanyám szoknyája után szerettem tipegni, akinek becegyereke voltam. Minden jó falatot a tányéromra tett, hogy vézna testem felerősítse, amiért Feri bátyámmal örökös háborúban éltem, s Ilona nővéremmel együtt sokszor elpáholtak, ha fülönfoghattak.

Elég korán egy kis kerti kapára tettem szert, s ezzel mentem édesanyám után, akinek a tágas veteményes kertnek gondozása volt az egyik fő foglalkozása, mert onnan kellett kikerülni a napi szükségleten felül a hús és fűszerneműek jelentékeny részének a fedezete. Egy-egy krumpli, káposztatövet gondjaimra bízott, s olyan hamar belejöttem a dologba, hogy már hét éves koromban külön veteményesem volt. Ide már mindent én vettem, gyomláltam, kapáltam, kötöztem, s amikor valami kész volt, el is adtam. A „némában” gyűlt a pénz, s ez mind többre és többre sarkalt. Később az édesanyám termelvényit is eladogattam, s úgy belejöttem az árulásba, hogy egész sor fürdőzőnek én lettem a zöldségszállítója. Naponként négyszer-ötször is megfordultam magam a piacon, s mindig egy marék aprópénzzel állítottam haza, hogy ne ingyen egyem a kenyeret.

Édesapám nagyon későn, 49 éves korában házasodott, s így én csak vénemberként ismertem, de nagyon szerettem. Mintha érezte volna, hogy nincs sok idő reá, állandóan

mindig tanított valamire. Kezdte a mesemondáson, s még a deklinációkat is tőle tanultam meg élete utolsó napjaiban.

Úgy ismertem, mint aki szereti a szépet és a jót. Nagy gondja volt arra, hogy a rozzant parókia ne legyen visszaszító. A ház körül értékes gyümölcsfákat, az ablakban remek viaszvirágokat, színes szegfűket, violákat, muskátlikat nevelt. Oldalt kétféle korai szőlő. A ház előtt gondozott virágoskert, az akkor divatozott különlegességekkel. Még gyümölcsfái is a ritkaságok közé tartoztak. Volt egy körtefája, amelyik többféle, egymás után érő gyümölcsöket hozott. A kerti utakat velünk szerette gondoztatni, s ha ügyesen kitisztítottuk őket, nagy dicséretben részesültünk.

A vasárnap hangulatát semmi sem zavarhatta meg a háznál. Még 74. életévében is kerek gyöngybetűivel megírta a prédikációit, s azokat vasárnap reggel sétálva jól be is tanulta. Amíg folyt az ő készüllete a belső szobában, addig a ház apraja-nagyja sietett, hogy mindenképpen készen legyenek a harangozásig, mert akkor az egész háznép vonult a templomba. Annyira szerette a pontosságot, hogy a paptársait is megszólta, ha készületlenül álltak fel a szószékre, bátyáimat meg alaposan lehordta, ha nem fordítottak elég gondot leveleikre. Én is nagyon kellett ügyeljek az iskolai dolgozataimra, mert azokat minden nap pontosan számbavette.

A hetedik életévemben kerültem az iskolába, és öt osztályt végeztem a szülőfalumban. Nagy Sándor, Bartalis János és Vajna Mihály voltak a tanítóim, mindhárom kiváló volt a maga nemében. Ők tanították az összes fiúkat, annyi volt a tanítványuk, ahány beszorulhatott a tanterembe, és olyan eredménnyel tanítottak, hogy kollégiumban könnyű volt a haladásunk, mert volt alapunk. Vajna később Sepsiszentgyörgyre került a polgári iskolához, s ott is elsőrendű tanerőnek bizonyult. Ma is bámulattal gondolok vissza arra, hogy milyen lelkiismeretes munkát végeztek ezek az emberek akkor, amikor egyetlen tankönyvünk a Gáspár féle olvasókönyv volt, s mégis minden tárgyat megtanítottak, a nyelvtanra és számtanra olyan súlyt helyeztek, hogy a vizsgán a tanfelügyelők ezt mindig kiemelték. Évekig a kovásznai fiúk mindenből megbukhattak, de ebből a két tárgyból nem.

A vallást édesapám tanította az összes iskolában, ami teljes két napot vett igénybe. Olyan kedvesen színezte a bibliai történeteket, hogy növendékek többsége első hallásra el tudta mondani. Mindig jó kedvvel indult iskolába, és soha egy zokszóval sem panaszkodott a helyzete és szegénysége miatt, s minket úgy nevelt, hogy sohase várjunk túl sokat az élettől, azt becsüljük meg, ami van, mert annyit, amennyit kell, az Isten mindig ad. A halála előtti délutánon egy óránál hosszabb ideig tartott betegágyánál, amíg hajtottam a legyeket, osztogatta bölcs tanácsait. Fiam vigyázz jól magadra, mert anyádtól sokat nem várhatsz. Soha magadnál alábbvaló embertől kölcsön ne kérj, mert soha nem tudod visszafizetni, stb. 1892 augusztusában halt el, amikor már Imre bátyám Szikszón rektor-segédlelkész, Albert Székelyudvarhelyen kereskedősegéd, Ferenc tanító, Ilona menyasszony volt, s engem egy hét múlva a Mikó kollégiumba kellett beíratni. Már a temetés utáni napon észre kellettennem, hogy nem sokat várhatok a világtól. Szócs Gergő, a fiatal nagypap azzal nyugtatta meg édesanyámat, hogy „bácsi az egyház halottja, a megyebíró rendezi a temetést”. El is rendezte szolidan, tisztességesen, de az elszámoláskor annyi kifogást emeltetett az összeg ellen, hogy édesanyám mindent kifizetett, bár egy újabb darab földtől kellett megválnia. Maradt még nyolc hold földje Pákéban és havi 60 özvegyi-árva gyermeksegély. Ilyen körülmények között íratott be a kollégiumba, ahol mindjárt az összes díjából fél kedvezményt biztosítottak részemre. Később sem kaptam nagyobb kedvezményt, bár az első évi harmadik értesítőm színjeles volt. Nem is adhattak a kovásznai nagy parókia árvájának, mert akkor nem jutott volna egyes, sokszorosan jobb anyagi körülmények közt élő hasonló bizonyítványú fiainak. Így azonban fennakadás nélkül haladhattam,

mert kisebb-nagyobb összegű pénzjutalmakat kaptam. Év végén pedig édesanyám egy csapat pulykafiúval várt haza, s azokat nyáron akkorára neveltem, hogy ősszel azoknak az árából mindent eligazíthattunk. Nagyobb diák koromban Imre bátyám vette magára a nevelési terheit, és hordozta is igazi atyai módon egészen addig, amíg oklevélhez jutottam.

Középiskolai tanulmányaim rendjén a kiváló tanároknak nem szűkölködünk. Bodor Domokos, Szöcs János, Domján István, Péter Mózes, Pap Lajos, Szász Béla, Végh Endre valamennyien kitörülhetetlen nyomokat hagytak tanítványaik életében. Különösen Bodor Domokos állott példaképp előttünk. Mindig rendes, pontos, tiszta, lelkiismeretes, igazságos, következetes s ezért hihetetlen tekintélynek örvendő tanár. Ő volt az internátus lelke, így legközelebb állott az ifjúsághoz. Katonás fegyelmet tartott, s ez alól még a felügyelő tanárok sem képeztek kivételt. Semmi hibánkat el nem nézte, a büntetés soha nem maradt el. Szigorú, de szigorúságában is atyai volt. Szívesen elhordoztuk, bármivel büntetett, mert ezzel az ügy elvégződött, soha nem került felsőbb fórum elé, sőt még az értesítőnkben sem maradt nyoma. A régi elismert tanárok egyik kiváló egyede volt, s mint papi ember - bár papi szolgálatot soha nem végzett - életével mutatott irányt számunkra. Végh Endre pedig mint kiváló szervező és gazdasági tekintély emelkedett ki társai közül. A konviktust oda fejlesztette, hogy a legolcsóbban a legjobb ellátást biztosította az összes erdélyi kollégiumok között, amit még Bartók György püspök is kiemelt a kerületi gyűlésen.

Szó sem lehetett éjjeli kirándulásokról, a város utcáin való kalandozásokról, s e nagy fegyelem gyümölcse volt, hogy a század elején rendezett középiskolai versenyen az első díjat a Mikó csapata hozta haza /zászló/, s azt végig meg is tartotta. Az intézet 50 éves jubileuma /1943/ felemelő bizonyosságul szolgált a helyes iskolavezetésnek. Elenyésző volt azoknak a száma, akik elestek az életben, de feltűnően nagy azoké, akik magasra emelkedtek minden pályán.

Diákéletünk szép és kívánatos volt, mert addig a felkeléstől a lefekvésig a nemes szórakozások alkalmait sem vonták meg tőlünk. Kellő felügyelet mellett mindenütt ott voltunk és ott lehettünk, ahol egy keresztény diáknak helye lehetett, s a káros kilengéseknek mindig útját szegték a kollégium, az internátus és a konviktus vezetői, akik főleg ahhoz értettek nagyon, hogyan kell az ifjúságban a felelősség és kötelességteljesítés érzetét felébreszteni és fokozni. Minden osztály egy-egy családi közösséggé alakult, amelynek tagjai lelkileg teljesen eggyé forrtak egymással. Ilyen előzmény után szereztem meg az érettségi bizonyítványomat 1900. június végén. Összesen 24-en tettünk érettségi vizsgát.

Érettségi után a legkevésbé éppen pap akartam lenni s mégis az lettem. Nem a papi állás s még kevésbé a papi szolgálat volt ellenszenves előttem, hiszen már 5-dik gimnazista koromtól kezdve minden szünidőn szívesen prédikáltam és a két utolsó évben minden ünnepen legációban voltam, hanem az a nagy szegénység és az özvegy papnéak az életbe való kilököttsege, aminek a gyötrelmei között kellett felnőnem, riasztott tőle. És mégis abban a sokat ostromozott liberális életben az az özvegy papné, aki hogy a 8 hold földjét, mint egyedüli lehetőséget a 45 évet szolgáló férje halála után megőrizhesse, egy közönséges földművesasszony életnívójára süllyedt, - örökösen csak azért könyörög, hogy pap legyek s örököljem apámnak ne csak a nevét, hanem a pályáját is, mert ez a világon a legszebb pálya. Az anyai szónak engednem kellett annál inkább, mert Imre bátyám, aki apa volt apám helyett maga is azt javasolta. Így kerültem 1900 őszén a kolozsvári teológiára azzal a titkos gondolattal, hogy a bátyám példájára én is átlépek a tanárira a kellő időben.

Ez az év volt a kolozsvári teológia benépesedésének 21. éve. Míg a 3-4 éven 9-9, a 21. éven 17, a mienken már 23 volt a hallgatók száma. Nagy része volt ebben az 1898-ban

életbelépett congruatörvény, amely némileg enyhítette a papság nyomasztó anyagi helyzetét. Nemcsak az anyagban, hanem minőségben is javult a helyzet, mert a hallgatók soraiban sok jeles ember foglalt helyet. Az intézetben élő tanárjelöltek közül is sok a tehetséges ifjú s így az intézet az akkori főiskolások életében egyre kimagaslóbb tényezővé vált. Előadó tanáraink: Molnár Albert, Kenessey Béla, Pokoly József, Nagy Károly, Kecskeméthy István, az egyetemen Böhm Károly, Schneller István egytől-egyig kiválóságok voltak a maguk nemében. Ilyen környezetben lehetetlenség otthonossá ne válni és végül is boldognak éreztem magam, hogy teológus lehettem. Különösen Kecskeméthy István ragadott meg az ő mélyes hitével annyira, hogy a legboldogabbnak akkor éreztem magam, amikor Dr. Bartók György püspök úr 1903 decemberében, mint 4-d éves hallgatót Héjasfalvára küldött ki a beteg Adorján László helyettesítésére segédlelkésznek.

Héjasfalva nyílt, forgalmas hely, előkelő patrónusokkal, öntudatos hívekkel, nagy intelligenciájával mindent nyújtott, ami a kezdetet kívánatosá teheti egy kezdő emberre nézve. Még meg se indulhattam, jött az új egyházmegye beosztás és egyházamat az udvarhelyi egyházmegyéből kiszakították és a nagyszabenihez csatolták. Az esperesem Nagyszabenyben, a főjegyzőm Alsórákoson, a számvevőm Vízaknán lakott és én a szélen egészen magamra hagyottan kellett sok mindenben tapogatóznom. Csináltam mindent a legjobb akaratból, de nem a legjobban. A hívek között sokat forgolódtam, összejöveteleket csináltam és nagy megértésre találtam. Az első hónapban már az elrepedt harang helyett egy újat és nagyobbbat önttettem. A Kolozsváron elhalt lelkészt a hívek saját költségükön hazaszállították, és díszesen eltemették. Az özvegynek az utána járó ellátási kötelezettséget megváltották és számos jelét adták az egyházi buzgóságuknak és a belső embereik megbecsülésének. Az istentiszteletek telt templomban folytak s az ott töltött 9 hónap alatt lelkileg úgy hozzájuk forrtam, hogy valósággal fájt, amikor október 1-el Aranyosegerbegyre helyezett a püspök úr.

Így kerültem tehát 1904. október. 1-én Aranyosegerbegyre, a 78 éves Barabás József mellé segédlelkésznek. Nagy szükségem volt erre és örökre hálás is vagyok érte. Egerbegy egy erős, székely mivoltára büszke, egyházáért áldozatra kész gyülekezet. A hívek kissé szélsőségesek, de azért könnyen megközelíthetők, és a jó iránt van érzékük. Egy fiatal, mozgékony tanítóval sikerült az ifjúságot dalárdába szerveznünk s annak keretében nevelnünk. A dalárda hamarosan vegyeskarrá fejlődött, s mint ilyen a vallásos és népművelési estélyeken szerepelt. A heti estélyeket igen nagy számban látogatták. A gyermekek között szavaló és énekversenyeket rendeztünk és jutalmazásokra tetemes összegeket gyűjtöttünk.

Az öreg Barabás zárkózott természetű, kevés beszédű, lassan melegedő, de rendes, pontos, felelősségteljes ember volt, aki hosszú szolgálati ideje alatt az egyháznak hatalmas vagyont gyűjtött, maga azonban végig szegény ember maradt. Kitűnő adminisztrátor, egyházmegyéjének évtizedeken keresztül ügyésze. Nagytapasztatú, bölcs ember, kitűnő botanikus. Az egész parókia egy botanikus kert benyomásával hat a belépőre és ott minden az ő keze műve. A régi, fából épült, zsindelyes ház valóságos virágház s minden újonnan jövő embernek az az első mondanja: ha itt lakhatnák!

Igehirdetése, magas kora dacára még mindig mély és közvetlen, csak az utóbbi két év alatt az aggkori szédülés annyira erőt vett rajta, hogy a magasban fekvő szószékre nem tudott felmenni s közben hetekig nem is tudott szolgálatot teljesíteni s ezért segédlelkészt kellett beállítani. Bár az általa gyűjtött vagyon jövedelmének csekély hányada fedezte a segédlelkészi fizetést, mégis sok kellemetlensége akadt e miatt. Megvádolták, hogy leissza magát, holott heti 2 pohár bort tett ki az alkoholfogyasztása. Annyira megzavarták egyes lelkiismeretlen emberek a gyülekezetet, hogy engem, mint

az első segédlelkészt eleinte meg is zavartak a szolgálatomban. A presbitérium azonban erélyesen eljárta a botrányleltővel szemben és teljesen helyreállott a rend.

Végtelen sokat tanultam tőle, mert amilyen hűséggel ápolta a virágait, éppen olyan pontos munkát követelt meg a gondnoktól, a kántortól és főleg tőlem. Éppen ebben az időben kezdették ki a gyülekezet békességét a baptisták. Kolozsvárról egyre gyakrabban szálltak ki a prédikátorok és egyre növekedett a hallgatóságuk. Az öreg főnököm háta mögött fiatalos hévvel, nem sokat válogatva az eszközökben, indultam ellenük, de minden eredmény nélkül. Hamarosan alább szállottam arról az álomszerű magaslatról, ahová Héjasfalván kerültem s magam ébredtem rá, hogy a lelkekkel nem lehet játszani. Bő alkalom nyílt annak meglátására, hogy a jó pásztor miként ég el az ő nyájáért s akkor lesz igazán nagygyá, amikor már testileg nincs a gyülekezetben.

A község épp a mezőség szélén lévén, alkalmam nyílt bepillantani az ottani birtokosok és szórványmagyarság életébe. Sok vidám multságban volt részem, amiről még nem is álmodtam addig. Láttam a pezsgőtől berúgott emberek mellett a berúgott lovakat s cigányoknak odahajigált aranyakat és mögöttük a rongyos, vézna zsellérgyerekeket. Még a papot is csak a szerint osztályozták, hogy mennyit tud meginni és tud-e jól kártyázni. Sehol olyan jól nem lehetett enni-inni, mulatni, mint a jószágigazgatónál, vagy a földbérlnél. Annyi jóban volt részem, hogy a végén egészen jól laktam vele és visszakíváncsoztam a szegény székelyek közé.

Egerbegyi szolgálatom ideje alatt tettem le mindkét papi vizsgám s oklevelem birtokában megnyílt az út az állandó elhelyezkedésemre. Vizsga után Bartók püspök úr valamennyiünket együttesen fogadott, hogy elhelyezésünk felől intézkedjék. Amikor sorra kerülök, ezzel lep meg a püspököm: Miért ragaszkodik maga olyan görcsösen ahhoz az Egerbegyhez? Miért környékeztetett meg annyira a Barabás atyafisága által? Jobb barátom, ha tovább megy, mert így jobb magának is, Egerbegynek is. Igaz, hogy megszerettem az öregeket is, a gyülekezetet is és szívesen is maradtam volna, de inkább az öreg bácsi félt újat kezdeni. Engedtem hát a bölcs tanácsnak és két hét múlva már be is vonultam Csekefalvára, mint rendes lelkész.

Csekefalva az udvarhelyi egyházmegyének egyik legterhesebb s talán a leggyengébb javadalmazású egyházközsége. Hozzá tartoztak akkor a Gagy vize mentén fekvő Szentábrahám, Magyarandrásfalva, Gyagy és Kismedesér unitárius többségű községek református lakói, akik az anyaegyházzal együtt mintegy 700 lelket tettek ki. Az anyaegyházban mi voltunk többségben 432 lélekkel az unitárius 190 lélekkel szemben. Az egész lelkészség területén 3 rendes unitárius parókia volt.

Az egyházközségnek 1884 óta nem volt állandó lelkésze s csak időközben akadt rövidebb-hosszabb ideig szolgáló átmeneti papja. Egy sem szolgált 1-3 évnél tovább. Külsőleg nagyon meglátszott ez a pásztor nélkülség. Csekefalván a templom-torony összehasadozva, a paplak egy ócska faház, amit még a hívek is rossznak tartottak, a kerítések düledezőfélben. Szentábrahámiban a templom hatóságilag bezárva, Gagyban ugyan tisztán kezelve, de földbe teljesen besüllyedt kis faalkotmány. Hozzá még úgy az anyaegyházban, mint a filiákban az egyházi pénztár teljesen üres, sőt még a közpénztári tartozások is több évre visszamenőleg hátralékban voltak, míg a beveendő hátralék nem igen szerepelt. Az első pillanatra csak az az előny mutatkozott, hogy az egész lelkészség nyílt helyen, jól kezelt út mentén, Székelykeresztúr tövében feküdt.

1905. október. 1-ig, a bevonulásom napjáig soha sem jártam ezen a vidéken, tehát egészen látatlanul kerültem ide, de azért nem ijedtem meg. A hívek meleg szeretettel fogadtak és sok apró szívességgel, halmoztak el s kiérett a magatartásukból, hogy vágnak az állandó pap után. Buzgóknak, áldozatosoknak mutatkoztak és minden erejükkel az építkezést sürgették, amelyet 2 évvel előbb beindítottak volt, amennyiben a Bedő Ödön papsága idején beszerezték a téglát. Nem volt azonban könnyű a

továbbfolytatás, mert az egy élőtökén kívül nem igen mutatkozott fedezet hozzá és a hívek nagy része szegény volt. Közben pedig egyre több helyről kaptam meghívást sokkal előnyösebb parókiákra, ami egészen természetes volt az akkori időkben, amikor 80 körül járt az üres ecclesia.

Megvallva az igazat, szégyelltem elillanni és engedtem a közóhajnak, mert éreztem, hogy a kínáló alkalmat elszalasztani megbocsáthatatlan bűn lenne az ekklessiával szemben részemről. Hozzáfogtam fiatalos hévvel az előkészületekhez, miután Egerbegről már sokat hoztam magammal a Barabás múltjából okulva. A szülői háztól örököltem, hogy mindenképp a lehetőségeket kell kihasználni s csak a végső esetben fordulni a rovatához. Ilyen pedig itt is mutatkozott, csak élni kellett velük. A község felett elterülő egyházi erdőt a cihertől kitisztítottuk és a sok ág árából a közpénztári tartozásokat kiegyenlítettük. A 3-dik község határából az összes követ közmunkával az első télen befuvaroztuk. Tavasszal Alsó-rákosról egy vagon meszet rendeltem s alig érkezett meg a keresztúri állomásra, ott nyomban 30% haszonnal eladtam és táviratilag kettőt rendeltem s ezeket beszállítva helyben a megyebíró adta el még nagyobb haszonnal. Végül is 5 vagon mészen ingyen jött a mi szükségletünk és az asztalos munka ára. Az új ház tervét Baczó Lajos betfalvi lelkész segítségével úgy kombináltuk ki, hogy a régi ház fedele kerüljön vissza s így az összes faszükségletünk szolgáltatva a régi. Ezek után egy akarattal, vége nélküli közmunkával két év múlva készen volt egy csinos, egészséges új papi lakás egy melléje épített sütő-téli-nyári konyhával. A hívek pedig, hogy – szerintük a semmiből – átesetek a régóta vajúdo feladaton, minden további határozat nélkül, amíg távol voltam egy hétig az egyháztól, az udvarkerítést nagy meglepetésemre teljesen rendbe hozták úgy, ahogyan egy alkalommal egyik öreg szomszédomnak elbeszéltem a tervemet. A következő tavasszal az egész ház környékét parkszerűen elrendeztem és nyáron a Szovátán átvonuló fürdőző vendégek a virágokért annyi perselypénnel adtak, hogy abból a nyitott verandát üvegeztettem be s így hagytam hátra az utánam jövő kollegának.

A filiák közül Gagy volt az erősebb és életképesebb. Az egyháznak csak a kis temploma és egy nagyobb kukoricamagtára volt s abból fizettek a lelkésznek évi 32 nagyvéka kukoricabért. Egyéb szükségleteket a perselypénnel és a szükség szerinti rovat fedezett. Ezt azonban soha sem kellett gyűlésen tárgyalni, mert elég volt az összeget közölni a gondoknak a következő kiszállásom alkalmával már együtt is volt az. Az anyásítás utáni vágy egységes volt a hívek lelkében s erre a célra meg is voltak a komoly elgondolásaik. Nekünk csak éppen 2-3000 pengőre lenne szükségünk, mondták állandóan, hogy azzal a kézzel várjuk a kínáló alkalmat. Ugyanis két középbirtok és több tágasabb bennvaló volt, amely eladás felé közeledett s a községben nem igen sok volt a tőkés ember. Hozzáfogtunk hát a munkához és a templom céljára országos könyöradománygyűjtést rendeztünk, amely 3400 koronával zárult. Ezt az összeget maguk is gyarapították annyira, hogy a kívánt összeggel lesbe állhattak. Már elhagytam őket és két év múlva egy nyári éjjelen 4 atyafi azzal zörgetett be, hogy a pálfy féle 31/2 holdas bennvalót behagyták 6000 pengőért, csak sürgősen engedély kell hozzá. Pénz se volt elég hozzá, de sikerült az aznap tartott egyházmegyei tanácson keresztül vinni a dolgot s a vásár olyan jól sikerült, hogy a telek fele ingyen megmaradt a templom és parókia céljaira s a tőke is megvolt az új templom építésére.

A legkedvesebb emlékeim épp a gagy atyafiakhoz fűződnek. Minden 3-dik vasárnap reggel 8 órakor tartottam náluk istentiszteletet és még télen is a templom előtt várt állandóan az egész gyülekezet. Szegények voltak, de az egyházért való áldozatra mindig készen állottak. A hívek száma akkor 140 volt, de ez a szám a betelepült siklódokkal oda emelkedett, hogy ma már rendes lelkésze van.

Szentábrahám a maga 120 lelkével már nem volt olyan egységes, mint Gagy. Itt a hívek igen össze voltak házasodva az unitáriusokkal s alig 5 olyan család volt, amelyik őszintén ragaszkodott az egyházához s azért kész is volt áldozni. Volt az egyháznak egy néhány hold jó karban levő erdeje, mi a viszonyok között tekintélyes vagyonnak mondható, mert a lelkésznek minden évben kiszolgáltattott 1 hosszú öl fát s ezen felül még eladásra való vágtere is volt. Rendelkezett kukoricamagtárral, amelyből a lelkésznek fizetett 20 véka szemes kukoricát.

Itt már nem igen lelkesedtek a bezárt templom újjáépítéséért, dacára annak, hogy egy szűk magánháznál kellett az istentiszteleteket tartanunk. Még az sem sarkallta őket, hogy közben az unitáriusok által önként felajánlott templomot 3 istentisztelet tartása után el kellett hagynunk, mert Péterfy Mihály tiszteletes úr folytonos kifogásai által valósággal kiűzött onnan, félvén hogy a hívei elhagyják őt.

Ezek dacára is hozzáfogtunk a munkához. Fodor István mérnök, malomtulajdonos, Vitályos Albert körjegyző és Antal Mózes teljes erővel mellém állottak és támogattak. Itt is könyöradomány-gyűjtést rendeztünk, ami nagyon jól sikerült. Téglát vetettünk, amelyet Fodor befúvaroztatott. Ugyancsak Fodor templomhelyet ajándékozott, amelyet később eladtak és az árából egy alkalmasabb helyet vásároltak. A tervet elkészítettük, felsőbb hatóságilag jóváhagyattuk, minden fedezetünk meg volt a terv keresztülviteléhez, de még sem kezdhettünk hozzá, mert véget ért az itteni működésem. Később azután felépült a templomtorony nélkül a Rác Gábor papsága alatt, míg a tornyot Varga Béla építette hozzá.

Ennyi külső siker megszédített, mert különösen az unitáriusok nagyon sokat dicsértek. Minden közkézen forgó prédikációgyűjteményt meghozattam, több folyóiratot járattam és kiválasztott prédikációkat jól betanultam s elég nagy pátozzsal elszónokoltam. A filiákban nagyon sok volt az unitárius hallgatóm, de azért egyetlen lélek se jött át minden kiválóságom dacára sem. A végén ébredtem rá, hogy azért dicsérnek s azért szidják olyan sokat az érdemtelen híveimet, hogy hagyjam el őket és maradjon el a templomépítés.

Ilyen előzmények után ért az a megtiszteltetés, hogy 1908. június végén az agyagfalvi hármass egyházközség hívei egyhangú elhatározással meghívtak a papjuknak. Örömmel elfogadtam a meghívást, mert Agyagfalva ebben az időben minden tekintetben nagy előrehaladást jelentett számomra. A csekefalviaktól fájdalommal vettem búcsút, mert az ott töltött 3 év alatt valóban megszeretették magukat. Még akkor is, amikor már az agyagfalvi megválasztásom jogerőre emelkedett s így biztos volt az eljövetelem az összes földemről a terményeimet ingyen, minden felkérés nélkül betakarították.

1908. október 11-én köszöntöttem be új állásomba és felkérésemre a Vajda Ferenc esperes megbízásából Menyhárt András volt esperes bátyám iktatott be. A megszokottól eltérően gazdag tapasztalatokkal illusztrált, mély evangéliumi útmutatással szolgált számomra, amelynek a hatása alatt a helyzet tanulmányozásához fogtam. Pár heti ittlétem után egészen másként láttam a helyzetet, mint ahogyan az informátoraim azt bemutatták. Csakhamar meggyőződtem róla, hogy mennyire igaza volt Bartók püspök úrnak, amikor a kezdő embereket zavarta egyik helyről a másikra, mert részemre is nagy isteni kegyelem volt az, hogy nem itten kezdettem meg a szolgálatot.

A hívek Agyagfalván elég rendesek. A templomot hűségesen látogatják, a bért megfizetik, de ezen felül többről tudni sem akarnak, holott az egyházi épületek mind gyengék, a kerítések rosszak. Kút egyik telken sincs, mert ami van abban csak esős időben van víz. Székelymogyoróson az előző év őszén szentelte fel Bartók püspök úr az új templomot, de a sok közmunka, fennálló adósság annyira felzaklatta a kedélyeket, hogy az egyházmegyei bíróságnál 3, a világinál 1 per volt folyamatban a gondnok ellen, akinek az volt a bűne, hogy senkit sem kímélt az áldozathozatalnál s ezért minden

lehetetlen váddal illeték őtet. Két év óta folyt már az ádáz tusa és a dolog nem tudott nyugvópontonra jutni.

Mindezek azonban csekélységek voltak ahhoz képest, hogy a baptizmus megvetette lábát, és Agyagfalvát szemelték ki központul az idejaro prédikátorok. Még meg se pihentem, már is megindultak a tömeges kijelentkezések úgy annyira, hogy a következő évi esperesi jelentés borzalmasan sötét képet festett az itteni helyzetről, amelyre még odafenn is felszisszentek már másodszer.

Amikor seregszemlét tartottam, fájdalmasan állapítottam meg, hogy százon jóval felüljárt azoknak a száma, akik rendszeresen jártak a „gyülekezet”-be. Székelymagyaros is érintve volt a mozgalomtól, ha nem is olyan nagy arányban. Egyedül csak Décsfalván nem találtak híveket. Egerbegyén volt alkalmam megtanulni, hogy nem közigazgatási ügygel állok szembe s ezért egyáltalán nem helyeseltam, amikor felhevülten adták elő a gyülekezeti informátoraim, hogy az ő biztatásukra a legények éppen akkor, amikor a legjobbban énekeltek a begyült emberek, a Pálhegyi Mócsi bá házáról mind leverték a cserepeket, és addig zavarták, amíg megunta a dolgot, elment Homoródszentmártonba s most ott baptistáskodik. A többiek is sorra kerülnek. Ne féljek hát tőlük, mert az utolsó szál emberig ki fogják innen irtani őket. Hamar biznysággal is szolgáltak, mert a beköszöntöm tiszteletére alaposan széjjelszórták az esti gyülekezetet. Most éreztem, hogy mérlegre helyeztettem, és mennyire eltörpülnek az eddigi zajos sikereim azokkal a feladatokkal szemben, amelyek új helyemen várnak reám.

Kecskemétynek az a sokszor ismételt megjegyzése jutott eszembe: Nem is olyan agyonütnivalók azok a baptisták. Nem is bántottam őket soha és másokat is lebeszéltem róla. Ezzel le is zárult a zaklatásuk Agyagfalván. A szószéken nem foglalkoztam velük soha és nyilvánosan se kicsinyeltem le őket, sőt példakép állítottam a buzgóságukat. Találkozás alkalmával teljesen úgy viselkedtem velük szemben, mintha híveim lennének. Meghozattam az irataikat és állandóan figyelemmel kísértem őket. Nagy súlyt helyeztem azonban a hitvallási kérdésekre.

Megéreztem, hogy mindenek előtt igazi otthonra van szükségem s ezért még ez év karácsonyán megházasodtam, feleségül vevén Csürös Saroltát, akiben az Isten egy jó segítőtársat rendelt mellém. Életével, munkájával építette a gyülekezetet. Tisztán láttam, hogy nem a baptistákkal, hanem először is a híveimmel van dolgom. Mindjárt beindítottam az akkoriban szokásos vallásos estélyeket mindkét helyen és külön összejöveteleket rendeztünk a népművelési és a gazdasági kérdések felölelésére. A vallásos estélyek hamarosan bibliaestélyekké alakultak s ezeken különösen a baptisták által állandóan kihangsúlyozott helyeket vettük tárgyalás alá. Rendkívül nagy érdeklődés kísérte ezeket az estélyeket azokon még a „hivók” közül is egyre többen megjelentek és felszóltak. Egyes bibliai helyek felett több este is folytattunk megbeszéléseket s ezzel élet vettük annak a propaganda eszköznek, hogy nálunk a hívek csak hallgatnak és alusznak. Változatosság okáért egy-egy kiváló keresztyén lélek életével ismerttettem meg a hallgatóságot.

Nagy súlyt helyeztem a vallástanításra. Az egész tananyagot magamnak előre kidolgoztam és az órákon különösebb gondot fordítottam a baptista szülők gyermekeire. Különös kegyelem folytán ezeknek jelentékeny része mind jó volt s így természetessé vált, ha velük foglalkoztam többit, mert rajtuk keresztül tanultak a többiek. Nagyon meglátszott, hogy odahaza is foglalkoznak velük a szülők, és a nagyobbakkal olvastatják a szentírást. Évek során úgy hozzám melegedtek ezek a gyerekek, hogy csak kettőt akadályozott meg a szülői akarat a konfirmációban, de ezek is részt vettek az előkészületben, vagyis reformátusokká nevelődtek. Nyolc elmúltával kezdődött meg a kereszteleetlenül maradt gyermekek megkeresztelése, holott ekkorra a község felső részében tágas helyet vásároltak s arra nagy imaházat építettek. Ettől az időponttól

kezdve a vármegye területéről a nyári bemerítkezéseket itten tartották meg, amelyre nagy tömegekben gyűltek össze, Nagyváradról, Kolozsvárról prédikátorok szállottak ki, zeneszóval körmeneteket tartottak, a Küküllőre levonultak, vallásos iratokat osztottak, nagy propagandát csináltak. Ez a tevékenységük az impérium változásakor még jobban fokozódott, de még akkor sem vittem a szószékre őket, hanem magam is osztottam a mi vallásos füzeteket, iratainkat s még nagyobb hangsúlyt helyeztem a hitvallásra. Amit emberi erővel soha el nem tudtam volna érni, azt megcselekedte a lélek. A baptisták elkezdtek fogyni a prédikátoraik kezdtek kimaradni és végül a helyi vezetőjük is visszatért egyházunkba. Még mindig vannak ugyan, de kevesen látogatják az összejöveteleiket. Akik vannak, azok is szerények és nem olyan elzárkózottak, mint kezdetben voltak, amikor még a templomunk küszöbének az átlépését is bűnnek tartották.

Az anyagi kérdések, amik kezdetben olyan sok gondot okoztak, rendre mind megoldódtak. A kántorlakot 1909-ben kibővítettük, újra alakítottuk. 1913-ban teljesen új paplakot építettünk. Rendre a kántori és a papi telekre mély,cementkarikás kutat készítettünk, új 350 kg-os harangot öntettünk, az első világháború hőseinek díszes emléket állítottunk, az orgonát átépítettük, a tornyot újrabádogoztattuk, klenódiumot vettünk, a templomot kerítésével együtt rendbe szedtük, a parókialis telkeket új kerítésekkel vettük körül stb. Mindezekben a világon semmi érdemem nem volt, mert az Isten hozzásegített, hogy a kínálkozó alkalmakat kihasználva, a fedezet önként kerüljön elő.

Családi életem boldog, zavartalan volt az első világháború kitöréséig. Egymás után jelentkeztek 1910-től kezdve gyors egymásutánban a gyermekeim. 9 év leforgása alatt 5 leány és 1 fiúgyermekkel ajándékozott meg az Isten.

Anyagiakban sem szenvedtem hiányt, mert bár kongruám nem volt, a helyi természetbeni javadalmam és 1913-tól az adósegély életbeléptetése után olyan volt, hogy tisztességesen lehetett élni belőle az egyre jobban növekvő családdal is. Nem sokat változtatott ezen a világháború sem, mert már 1915-ben a korpótlék rendszer a papokra is kiterjesztetvén, az egyre növekvő drágaságot ez enyhítette. Annál több volt azonban a lelkiekben való gond, mert egyre nagyobbak lettek a katonai behívások, jelentkezni kezdtek a sebesültek, hősi halottak. Mind nagyobb hiány lett az egyházi, tanítói munkásokban. Semmi kötelezettség elöl se vontam ki magam, sőt minden felkérés nélkül helyettesítettem úgy helyben, mint Székelymagyaroson őket. Éveken át vasárnapokon 3 istentiszteletet tartottam és még az iskolában is nem egyszer helyettesítettem. Napközi otthont vezettem, a katonákkal leveleztem, hadikölcsönöket jegyeztettem többszázezer korona értékben. A gazdakör útján kihasználtam a gazdák részére nyújtott anyagi segélyezéseket és számtalan esetben jártam el a hadiözvegyek ügyének elintézésében. A feleségem se vonta ki magát a katonák téli segélyakcióinak felkarolásában s mindenütt ott volt, ahová az akkori idők állították a papnékat. Közben eredményesen méhészkedtem, kertészkedtem, gazdálkodtam, sőt még lapokban irogatni is kezdettem. Mindenütt szívesen fogadták cikkeimet, sőt hamarosan egyre több helyről kerestek meg írásaimért. Kezdetben közérdekű és gazdasági irányú dolgokról cikkeztem, de az egyház lapjaiban is egyre gyakrabban kezdettek napvilágot látni a különböző irányú cikkeim.

1916-ig, bár egyre erősebben dúlt a háború, bent a kelleténél zavartalanabban folyt az élet minden oldalon. Katonáink az összes harctereken diadalt, diadal után arattak s idehaza vígan folyt a multság. Nagyon fellendült a vendéglői ipar, meggazdagodtak a kereskedők és a bőriparosok. A gazdáknak volt pénze bőven. Folyt a feketézés zavartalanul s színházak soha sem tudtak befogadni a látogatóikat s az első helyekért valóságos harc dúlt olyanok részéről, akik a jó békeidőkben nem igen látogatták azokat.

Az önzés, kapzsiság kapott lángra egyre veszélyesebb mértékben és kevesen gondoltak a bekövetkező keserves fordulatra, mert a nagy tömeg előtt a biztos győzelem tudata a tisztánlátást lehetetlenné tette. Lekicsinyeltük az ellenséget s pláne a szomszédban alattomosan meghúzódo szövetségtársat, a románok senki sem akarta még számbavenni se. Ilyen könnyelmű hejje-hujjázások közben ért a nagy meglepetés, amikor 1916. augusztus 28-án éjjel a románok váratlanul betörték.

Addig elképzelhetetlen idegesség, kapkodás, menekülés indult meg az egész székelyföldön. A nagy szájhősök elsőnek rohanták meg a zsúfolt vonatokat. Borzalmas volt látni, hogy mennyire vadak lettek az emberek. Nem néztek sem betegre, sem nőre, sem gyermekekre, aki bírta az marta. Már a harmadik nap csík és háromszék beérkezett, szekerek, állatok ezrei lepték el a rétet, kukoricásokat. Csodálatosan dús volt a termés mindenben, úgy hogy a menekülők semmiben sem szenvedtek hiányt. Éjjel-nappal tele lett a házuk menekülőkkel és mindenkit szívesen fogadtunk. Egyszerre elveszítette a vagyon az értékét a menekülők láttára. A menekülés 8-dik napján jött meg Bodor Géza kézdi esperes 2 kocsijával s útban leszedett menekülőivel. Nálam töltött 3 napot s ekkor az egyik megürült kocsijára feltelepített minket. Indultunk hát, mert már vidéken senki sem volt s már 4 nappal azelőtt én is felpakoltam a feleségemet a gyermekekkel s előre küldöttem Segesvárra, hogy ott várjanak be engem. Szeptember 8-án hagytam el a községet, ahol a hívek lázasan végeztek egy jó kiadós eső után az őszi vetést, hogy legalább azt ne vegye el az ellenség, mert a menekülők rémesebbnél rémesebb híreket hoztak magukkal. U.székelyen felvettük Nagy Lajosékat 3 apró gyermekkel. Segesváron egy tanterembe bezsúfolt tömeg közül szedtem ki a feleségemet 5 apró gyermekkel, s lehetetlen tumultusban zsúfolódtunk össze az egyik kocsin, minden felnőtt ölében 2-2- apró gyermek.

Kisebb-nagyobb pihenővel teljes 2 hétig tartott ez a kálváriás utazás, amíg Tordára kivergődtünk. A lovaink is a sok tehertől kigyengültek és a menekülés végéhez közeledvén, végre Tordán vonatra szállhattunk s onnan egy heti vergődés után Hajdúnánásra jutottunk. Útközben sok fájdalmas tapasztalattal gazdagodtunk, mert sok ridegségben, elutasításban volt részünk még olyanok részéről is, akiktől meleget vártunk. Az Isten azonban nem hagyott. Ahogy Nánáson a családot elhelyeztem, még egyszer hazavergődtem és a románok bejövételét megelőző éjszakát itthon töltöttem. Nem sokat csináltam, mert éjjel érkeztem nagy fáradtan, s virradatkor már felverték, hogy 5 órakor indul Udvarhelyről az utolsó vonat. Második kimenetelem után csak 1 hetet töltöttem Nánáson s egymagamban hazajöttem az udvarhelyi bátyáimmal, hogy mindent elrendezzek, amíg a család hazaköltözhét.

A menekülésemből való hazaérkezésem után ahogy hazaérkezhettem, sok meglepetésben volt részem. Az egész méhészetemet, nagy disznó és baromfiállományomat, takarmányomat, minden fellelhető 28 napig a községben tartózkodó románok elhasználták. Bútoraimat a bőrtől megfosztották, sokat összetörtek, ágynemű, ruhanemű igen sok elveszett és hogy nem maradtam egészen kopaszon, azt a jó szomszédaimnak köszönhettem, akik amit lehetett magukhoz menekítettek és az utolsó pillanatban s becsületesen még a megérkezésem előtt a lakásba visszahordták. A mezőn lévő terményeimet összegyűjtötték és tisztán a helyükre rakták. A sok veszteség mellett az akkori nagy alföldi szegénység után örömmel adtam hálát az Istennek, hogy milyen sok mindenem van és boldogan hívtam haza a családom tagjait, akik november első hetében kimerülten, lerongyolódva megérkeztek és új élethez kezdtünk.

Az anyagi károkat elég simán kiegyenlítettük és a következő tavaszon már külsőleg semmi hiány sem mutatkozott se a házban, se azon kívül, de fokozottabb mértékben jelentkeztek a háborús jelenségek. Egy egészen új szellem, a nemzetköziség lett úrrá a lapokban s azokon keresztül a tömegekben, egyre jobban érezte a közeledtét egy

szomorú vég. Az országvezetésben a kipróbált államférfiakat gyengékkel váltották le s a szerint igazodott a vidék szelleme is. Azt mondhatom, hogy hittünk ugyan a jó végben, de már kezdtünk aggódni is, mert mind több veszedelmes jelenség kezdett mutatkozni mindenféle. A családi életemben is az 1918-ik évvel kezdődtek a megpróbáltatások. Február 28-án elveszítettem egyetlen fiamat a 3 és fél éves Lajoskát.

Még ki sem hevertem ezt a hirtelen csapást, jöttek a nyárvégi kellemetlen meglepetéseink. Egyre jobban kezdett kibontakozni a szomorú vég. Már szeptember végén Tisza közölte a zsinat tagjaival, hogy a háborút elvesztettük. Jött az októberi forradalom Károlyival a gyászos szereplésükkel egyidőben kiütött a spanyolnátha, hogy amit a háború megkímélt, a fiatalságot ragadja magával. Aratását elősegítette a késő őszi esős, sáros idő és borzalmas pusztítást vitt végbe. A sok között december 2-án egy napi rettenetes szenvedés után elragadta feleségemet is. Olyan rettenetes, kínos szenvedésen, állandó 41 fokos, sőt még azon felüli lázzal járó valóságos elégésen ment át, hogy 36 órán keresztül dermedten néztem a szörnyű valót. Csak a 37-dik órában indult meg a könny a szememből az éjszaka sötétségében, s amikor jól kisírtam magam, csak akkor könnyebbültem meg. Ekkor tűnt fel előttem az a szörnyű való, hogy drága hitvesemmel egy időben édes hazámat is elveszítettem hisz épp az ő haláltusája idején zajlott le a gyulafehérvári nemzetgyűlése az erdélyi románoknak, amelyre Károlyi szállíttatta őket a MÁV vonalain ingyen, hogy kimondhassák Magyarországtól való elszakadást. Nem csoda hát, ha a temetés napján köszönettel fogadtam a mátfalvi kollegám szíves ajánlkozását, hogy másnap eltemeti a spanyol újabb áldozatát, egyik szomszédom utolsó gyermekét, egy fiatal hajadont.

Ezen a napon, újabb rázkódtatáson estem át. Amikor a gyászmenet énekszóval vonult el az ablakom alatt, irtózatosszorongást éreztem a szívemben. Nyomban reá szégyenérzet szállott meg. A gyengeségem, gyávaságom tudata égette a szívemet, hogy a legalkalmasabb időt elmulasztottam az ige hirdetésére. Mind csak éreztem, hogy mekkora hazugság volt az eddigi életem. Igehirdetőnek vallottam magam, holott csak egy tökéletlen recitátor valék. Megéreztem, hogy az álomszerű magaslatból alá kellett zuhannom, hogy öntudatra ébredjek.

Ettől kezdve akadtak mondanivalóim a gyülekezetben. Nem válogattam olyan sokat a megtanulásra váró beszédek között, mint eddig. Nem toldoztam, foldoztam, rontottam a mások műveit. Nem kellett még textuskereséssel se sok időmet elfecsérelnem, mert a bibliám mindig az alkalmas helyen nyílt s még ma is odanyílik és én, aki ideáig 15 éven keresztül egyetlen beszédet sem írtam, többé soha sem tudtam senki beszédét betanulni és elzengeni. A nagy összeesésben erőim megsokasodtak és hihetetlen teljesítőképességre tettem szert. Közben megtörtént a román megszállás s ennek dacára folyt a vármegyében a gyerekes tisztogatás és a magyar köztársasági berendezkedés mély titokzatossággal. Hidegen elfordultam minden ilyenféle fenegyerekeskedéstől s a családom megmentésén fáradoztam a nagy kábultságban. Főztem, gyerekeket fűrosztottam, kettőt magánúton tanítottam, teljes háztartást vezettem, hivatalos dolgaimat azért el nem hanyagoltam, sőt az éjszakai csendben irogatni kezdtem.

Négy nehéz, súlyos hónapon keresztül hordoztam a súlyos terhet nem lankadó erővel, amikor arra ébredtem, hogy sok mindent elvégezhetek, de sokáig így nem mehet, mert sok minden lehetek, csak anya nem tudok lenni, és a gyermekeimnél kezd mutatkozni a nagy hiány. Sok lelkitusa után 1919. április 6-án feleségül vettem Pákóból Nagy Irénkét, egy sok megpróbáltatáson átment, elvált asszonyt, aki ifjúkori ideálom volt. Kétségkívül nehéz feladatot vállalt magára, amit még az súlyosbított, hogy egészen más anyagi és lelki körülmények között nevelkedett és élt ideáig, mint a minők közé került. Teljes jó indulattal, odaadással látott hivatása betöltéséhez, amiben úgy magam, mint a

testvéreim teljes odaadással támogattuk s minden remény megvolt arra nézve, hogy mindenkiben megállja a helyét.

Ez év őszén indult meg erdélyszerte a régi felekezeti iskolák visszaállamosításának a mozgalma Nagy Károly püspökkel az élen. A román kormányzótanács, amely Erdélyben a hatalmat gyakorolta, nem gördített ez elé akadályt s így mindenik eklézsia megmozdult, illetve nem térhetet ki előle. Ott lett elhibázva a dolog, hogy a püspök úr akkori bizalmi emberei: Gyerkes Mihály, Vida Mózes, Rozsonday István tanítók nem egyenes úton indultak el. Úgy állították a kérdést a nép elé, hogy felekezeti lepedőbe burkolt állami iskolákról van szó s mihelyt a románok kitakarodnak azonnal visszaáll a régi iskola s így csak átmeneti tehervállalásról van szó. Maguk sem hitték, hogy komoly megmozdulásról van szó és hallani se akartak arról, hogy komoly elszántsággal vállalják a szűkös, de biztos felekezeti kenyeret. Ilyen előzmények után nyílt meg a felekezeti iskolánk 1919. szeptember havában a régi tanítókkal, a régi tantermekben. Kisebb-nagyobb nehézségeket leküzdve, ezt az iskolai évet valahogy bezárhattuk, de a légkör kezdett megváltozni. Hogy a hívek áldozatkészsége hiányt ne szenvedjen, megelégedtem a régi terményfizetésem ½ részének a beszolgáltatásával is, csakhogy a közügy csorbát ne szenvedjen.

Az iskoláért való küzdelem hevében újabb megpróbáltatás ért. Szegény feleségem 1920. április 20-án gyermekágyban, szívszélhűdésben hirtelen meghalt, maga után hagyva kisfiát, Lajoskát. A kisfiú azonban 8 nap múlva követte az édesanyát.

Ez az újabb, villámlásszerű csapás még az eddigieknél is jobban megrázott. A bizalmam rendült meg, hirtelenül soványodni kezdettem, az álmatlanság és étvágytalanság környékezett meg. Igazán csak az ige éltetett s küzdöttem önmagam ellen. Háromhavi tusa után, úgy ahogy meggyőztem magam és hordoztam súlyos keresztet. A fizetés nélkülség állattartásra kényszerített és segítségül csak egy 12 éves fiút és egy 14 éves leánykát vettem magam mellé. Ezek mellett volt elég dolgom, de mindkettő olyan jó teremtés volt, hogy lehetett velük boldogulnom és sikerült úgy rendeznem a dolgaimat, hogy a gyermekeim egyáltalán nem voltak részvétetkeltők, mert nagy gondot fordítottam az öltözködésükre és a tisztálkodásukra.

Minden este azzal feküdtem le, hogy megint sokra segített az Isten. Soha olyan közélről nem ismertem az isteni gondviselés erejét, mint ezekben a nehéz, szomorú időkben. Az igehirdetés nem teher, lelki gyönyörűség lett számomra, és ha gyarlóságokkal teljes volt is, de a lélek bizonyágtétele volt a lelkek előtt. Akkora lelkierőt éreztem magamban, hogy a feleségem temetése utáni nap már magam végeztem az istentiszteleteket, szólván az Urban rejülő erőről anélkül, hogy bömböltem volna. Az újabb teológiai irányzatokkal megismerkedtem, nevesebb igehirdetők beszédeit tanulmányoztam és a pokol intelmei szerint a mondanivalóimat mindig előre leírtam. Nyomorúságaim között annyira szokásommá vált az, hogy később se tudtam szakítani vele, sőt az imák megírásához is hozzákezdttem. Így az után elértem azt, hogy az igehirdetésem teljesen textusszerűvé és állandóan alkalmivá vált annyira, hogy egyet se tudtam közülük abban a formában megismételni. Egy egész héten keresztül érlelődött meg bennem az, ami elmondásra várt s a legtöbbször vasárnap délelőtt tettem papírra, de akkor már gyorsan ment, mintha valahonnan másoltam volna.

Ősszel már nagyobb nehézségekkel indultunk neki az iskolázáshoz, mert Rozsoday Magyarosról repatriált, mindkét helyen a tantermeket a hatóság az állami iskola céljaira lefoglalta és 1-1 tanítót ki is nevezett. Így is megnyitottuk az iskoláinkat a legnagyobb nehézségek között és haladtunk vontatottan. Decemberben hatóságilag azt bezárták, de megelőzően a tanítók a hűségüket letették és állami szolgálatba állottak.

Gondjaim, bajaim megint megsokasodtak, de a legnagyobb veszély idején az Isten Péterffy Erzsébet személyében 1921. januárjában egy nemes, önfeláldozó lélekkel áldott

meg, aki 24 éves létére teljesen beleélte magát a helyzetembe s vállaira vette terheimnek igen jelentékeny részét, hogy a helyemen megállhassak és idő előtt össze ne roppanjak. Ízig-vérig édesanya tudott lenni, mint Zsuzsika leányom egy idegen helyt mondotta: édes mostoha. Annyira anyja tudott lenni az árváimnak, hogy bizonyosan nem vétkeztem az édesanya előttem mindig szent emléke előtt, ha azt a véleményemet kockáztatom meg, hogy sokkal több volt számunkra nálánál, mert a régi javadalmamnak még a felét is alig kitevő jövedelmemből az őt, az édesanyai gondozást két éven át nélkülöző leánykáimat úgy rendbe szedte, a ruházati és sok más hiányait sok más édesanyát megszégyenítő módon pótolta, hogy azok mindent érezhettek, csupán az árvaságot nem. Mindezt pedig tette egy zokszó, avagy panasz nélkül, derűs mosollyal. Nagy dolog volt ez akkor, amikor új anyagok beszerzésére se igen állott fedezet a rendelkezésére. És később se lanyhult ez az igyekezet s még az ellensége se fedezhette fel benne a szokásos, mindig csak önmagát féltő és biztosító mostohát.

Igazi megértéssel értékelte a munkásságomat és sok egyéb dolga mellett a lelki munkákból is bőven kivette a maga részét. Éveken keresztül vasárnapi iskolai munkát vezetett, rendezte és előkészítette a gyermekünnepélyeket, irányította a nőszövetségi munkát, vállalt minden egyházi és nemzeti megbízatást. Soha úgy le nem feküdt, hogy magánáhítatot ne tartott volna. Állandóan egy szent elégületlenség sarkalta többről-többre.

Éppen a 12-dik órában rendelte az Isten mellém, mert épp akkor mérgesült el a felekezeti iskoláink megtartása érdekében megindult küzdelem. 1920 végén a régi állami tanítóink túlnyomó része átment az állami szolgálatba s fennen hirdették, hogy az ő személyük biztosítéka a magyar tannyelvű oktatásnak. Látszólag igazuk is volt, mert az államhatalom egyelőre csak az államnyelv külön tantárgyként való tanítását követelte meg s ezt is elég enyhén kezelte. Még az sem vette észre, hogy egyes tanítók a magyar mivoltukat óvatosan a kelletténél jobban kidomborították, csak hogy a felekezeti oktatást alant tegyék lehetetlenné. Súlyosbította a helyzetet, hogy az agyagfalvi példára hivatkoztak valamennyien, akik átfordultak, mert Vida Mózes, az eddigi felekezeti iskoláztatás vezérembere lett az első zászlóvivő.

Nagy Károly rendíthetetlen hősiességgel folytatta a küzdelmet s utána sorakozott a papság. Ádáz küzdelem állott be köztük és a presbitériumok között. Kelléténél is több jutott ki ebből a küzdelemből nekem is. Vida Mózes, aki kántorunk volt, bevetette a közhangulatba, hogy a kenyérétől akarom megfosztani, holott ő csak azt tette, amit a püspök is megtett: letette a hűségesküt. A fogás megértésre talált, mert igen alkalmas eszköznek bizonyult a felekezeti iskolával járó áldozatok alól való kibúvásnak. Ez a kenyér a kántoria volt, amely a püspöki és igazgatótanácsi rendeletek szerint a felekezeti tanítót illette. Az igazgatótanács pedig nyíltan elrendelte, hogy állami tanító nem lehet kántor. A presbitereim eleinte csak csendesen, de később egyre hangosabban és elszántabban foglaltak állást az összes felsőbb rendeletek ellen és a Vida kántorsága mellett. Megtagadták az egyetemes adót, hallani sem akartak építésről. Az államhatalom a magánháznál nyitott iskolánkat bezáratta, a kántori lakásunkat a benne levő tanteremmel együtt lefoglalta, a presbitérium ezt mind helyeslőleg tudomásul vette s a gyülekezet a presbitériumot egy emberként helyeselte. Az állami tanító énekvezérnek a képét teljes egészében kiszolgáltatta, míg a lelkésznek csak egyes megfontoltabb emberek közbelépésére a felét is alig adták, mert nem a nép barátja.

Ezeket az idegölő, gyakori gyűlézéseket már is megrendült idegállapotommal elviselni nem is tudtam volna, ha az otthont nélkülözni kellett volna, de volt otthonom, ahol időről-időre kipihenhettem magam s tovább haladhattam a kijelölt úton. A súlyos arculcsapásokat szívesen elhordoztam a nemes ügyért, csak égette a bensőmet, hogy sikertelenül harcolok, mert elbukott az iskola s vele a papi javadalom egészen ok nélkül.

A hívek a felekezeti iskola céljaira bocsátott félkepecét soha sem adták meg, míg a kántorságot mellékfoglalkozásként űző kántornak a javadalmát csaknem akkora összegben állapították meg, mint a papét. Én pedig soha sem vittem perre a dolgot. Még akkor se vittem volna, ha akartam volna is, mert az akkori államhatalom ilyen esetekben nem nyújtott segédkezet annak foganatosítására.

Az iskola bezárása után a missiói mezőn igyekeztünk pótolni azokat a hiányokat, amik egyre nagyobb mértékben kezdtek jelentkezni. A kántoraink, még ha akarták volna se nagyon merülhettek el az egyházi munkamezőn és minden egyházi munkájuk csak az istentiszteletre s az iskolai énektanítás szerény keretek között folyó tanításra korlátozódott s még jó volt, ahol egyéb munkába nem avatkoztak, vagy a pap munkásságát nem gáncsolták el. Az iskolázás pedig egyre jobban romanizálódott és tíz év múlva már csak a névben volt magyartannyelvű.

A munka megerősödésének a fő akadálya egyelőre a helyiségben keresendő, mert a templomon és a paplakon kívül más helyiség nem állott rendelkezésünkre. Néhány év leforgása után újra megtaláltam a lelki kapcsolatot a híveimmel és megmozdult a gyülekezet. Fokozódott a templombajárás és evangéliumi mozgalmak egyre több léleknel találkoztak megértéssel. A vasárnapi iskolát 1923 évben vezettem be és néhány évben magam vezettem s azután a feleségem vette át. Vasárnapról vasárnapra megtelt a konyha apró gyermekekkel, akik élénk érdeklődést tanúsítottak a munka iránt. Nagyon meglátszott a hatása, mert megzendültek ajkaikon a hozsanna énekek s egyre több aranymondást tanultunk meg.

Az asszonyok vasárnap esténként gyülekeztek egyre nagyobb csoportban a nőszövetségben. Bibliaórák után rendre vettük az énekeket s az összes versszakkal végigénekeljük őket. Közben az énekvezérünk egyre gyakrabban ment románnyelvi tanfolyamokra s ekkor a kántoriét is én végeztem, amit arra használtam fel, hogy a gyülekezetet leszoktattam az elnyújtott éneklésről, ami igen gyorsan ment s ennek folytán egyre több verset énekelünk el, ami azelőtt sehogy sem ment, sőt olybá tűnt fel, mintha a kántort akarnám megénekeltetni. Így történt, hogy Vida 3 hónapi távollét után hazajövéen, megint az első versre fel kellett mennem, ami feltűnt az atyafiaknak s az egyik ember meg is jegyezte, hogy énekeljük úgy, mint eddig: röviden és sok verset. A minden oldalról felhangzó éneklési vágy az iskolai énektanítás ügyét is meglendítette s akkor, amikor a hatóság 1930 után minden missiói munkát üldözőbe vett, még a mezőn és a fonóban is hozsannaénekek zendültek meg az ajkakon s egyre nagyobb lett a hívek és a vezetők közötti megértés és bizalom.

A trianoni döntés után mindjárt felvetődött az egyházmegyében Nagy Lajos székelykereszturi lelkész kezdeményezésére az a gondolat, hogy az elszakítással magára maradt erdélyi magyarság részére egy református néplap indítandó meg. A gondolat megértésre talált és többszöri megbeszélés után testet is öltött abban az elhatározásban, hogy a Téli újság mintájára egy téli újság indítható, amely a 3 téli hónapban minden vasárnap 8 oldal terjedelemben jelenik meg. A tervet az egyházmegyei lelkészegyesület is magáévá tette és minden lelkészt kötelezte, hogy legalább 10 példányt helyezzen el az egyházában. Az első szám 1921. november végén meg is jelent a Nagy Lajos szerkesztésében, aki egyben a lap kiadója is volt. Négyen (Nagy Lajos, Derzsi Endre, Rozsondai Ádám és én) vállaljuk a lap szellemi és anyagi felelősségét. Együtt hajtogatjuk a kinyomott példányokat és készítjük elő az expedálásra. A kis lapot mindenfelé meleg érdeklődés kíséri, s csakhamar életképességről tesz tanúbizonyságot, amennyiben az előfizetői kezdenek szaporodni.

Néhány évi munka után a felelős szerkesztést Nagy Lajostól Derzsi Endre veszi át, de a lap eddigi munkatársainak lankadatlan buzgósága fejlődik tovább és eléri az első 1000 fizetett példányszámot, amely elég erős alapnak mutatkozik a további fejlődés

szempontjából. Derzsi Endre azonban 1928-ban megindítja a Református Lelkészek Lapját s ekkor a Harangszó szerkesztését, és kiadását reám ruházzák át.

Nem könnyű feladatnak mutatkozott ez előttem. Egyetlen biztos kiindulási alap volt számomra az, hogy teljesen ismertem a lap eddigi múltját s ennek birtokában magamnak programot alkothattam. Az összes tollforgató kollegákat levélileg szellemi támogatásra szólítottam mindkét egyházkerületből. Az 1000 példányos alap arra bátorított, hogy egy kis kockázatot vállalva, 1928-ban 4000 példánnyal induljak meg. A felhívásom lelkes visszhangra talált s ennek folytán a VIII. évfolyamot már 2000 fizetett példánnyal sikerült lezárnom. A IX. évfolyam 3000 példányra emelkedett, aminek a hatása alatt a szórványakciókba kezdettem bele. Az első számban felhívásban jeleztem, hogy ingyen annyi példányszámot küldök a szétszórtságban élő atyafiakhoz, amennyit a lap anyagi ereje elbír és hiszem, hogy ez a szám nem lesz jelentéktelen. Élénk támogatásban részesültem, amelynek ellenében a lap a 10000-es példányszámot is elérte és a szórványszámok a 2500 példányt. Nem csak ennyit, hanem az oldalszámok az eddigi 8 oldal helyett 12, sőt 16 oldalra és az évfolyam számok az eddigi 13-ról 16-ra, majd 18-ra emelkedtek. A IX-dik évfolyam volt a legeredményesebb.

Oda fejlődött már a Harangszó, hogy már komoly mérlegelés tárgyát képezte az, hogy a nyári hónapokat kivéve egész éven át hetilapként jelenjék meg, de ekkor megindult a nőszövetség lapja a Református család, amelyik apasztotta az előfizetőket, mert 2 vagy több egyházi lapot nem igen járatnak az emberek. Majd jött a Királyhágón a Református Jövő. Erdélyben a Református ifjúság, a gyermekeknek az Én Kicsinyei. Minden egyes új lap Harangszó előfizetőit tizedelte meg annyira, hogy a 7000-es fizetett példányszám fokozatosan a felére apadt s így le kellett mondanom terveim megvalósításáról. Az megmaradt téli újságnak 4 havi időtartamra, de így életképes volt mindvégig, mert még az utolsó a XVII-ik évfolyamból is 1000-en felül adott ingyen szórvány példányokat magyar testvéreinknek.

A lap 10 évfolyamon keresztül való szerkesztése és kiadása igen nagy fáradtsággal még több izgalommal, vesződséggel, de nem kevés lelki gyönyörűséggel járt. A vesződséget és izgalmat a hatóság, a cenzúra okozta. Már a XII. számtól kezdve a nyomdában állandóan 40-50%-al több anyagot kellett kiszedetnem, nehogy a lap megjelenésében akadály mutatkozzék. A censor ugyanis rendszeresen megnyirbálta a bemutatott anyagot s a kidobottakat újakkal kellett azonnal pótolnom. A kiadóhivatalt nyomasztó adókkal sújtották, s közben egyre gyakrabban ismétlődtek a házkutatások, amikor halomszámra kobozták el a lapokat és kéziratokat. Nagyon sokat kellemetlenkedtek a csendőrök, akik még a feleségemet sem kímélték, egy súlyos nemzetgyalázási váddal illették, amelyből alig tudott kiszabadulni.

Hogy a lap élhessen, minden munkát magam kellett végezzem, mert a terhes család mellett anyagiakat, semmit se áldozhattam, sőt nekem volt szükségem annak a kevésnek a megtartására amit a segéderőknek kellett volna fizetnem. Végül is úgy felszaporodtak a lappal járó terhek, hogy azokat egész éven áthordozni, a lehetetlenséggel volt határos. Örömmel hordoztam azonban mindent, mert magyar oldalról nagy erkölcsi és megfelelő anyagi támogatásban részesültem s a szórvány akcióra is egyre több adomány érkezett minden felől. 1938-ban azonban a keserű pohár betelt, mert a XVII-k évfolyam utolsó számának expediálása után megjött a román belügyminisztérium végzése, amely végérvényesen megszüntette a Harangszót.

A Harangszó betiltása után hosszas utánjárás után Dávid Gyula székelyudvarhelyi lelkésznek sikerült 1939 májusában Református Gyülekezeti Élet címen a néplapot feltámasztania és útjára indítania és ennek állandó rovatvezetője voltam 1940 augusztusáig, amikor a felszabadulással ez is megszűnt.

A lapszerkesztésen felül egyre gyakrabban jelentek meg cikkeim a Református Szemlében, Lelkipásztorban, Kálvinista Világban, Szövetkezésben, elbeszéléseim a Református naptárban és a Hangya naptárban.

Az 1930-ik évben 25 éves rendes papi szolgálatom emlékére Nekem az élet Krisztus címen egy kötet temetési beszédet adtam ki a Harangszó kiadásában. A könyvet érdeklődéssel fogadták lelkésztestvéreim és sikerült őket 600 példányban elhelyeznem.

Itt kell megemlítenem, hogy a helybeli Hangya szövetkezetet az 1924-ik évben, mivel a felszámolás állapotába jutott egy eleven zsidó élelmessége folytán, több vezető ember felkérésére és a közgyűlés egyhangú választására át kellett vegyem, mint ügyvezető igazgató. Sikerült is sok nehézség dacára is élhető állapotban hoznom annyira, hogy a sok hatósági üldözés és sarcoltatás ellenére mint tökéletes intézmény érte meg a felszabadulást.

Az 1929 évvel kezdődő és hamarosan tetőfokát érő gazdasági válság Erdély egyik legnagyobb gazdasági alakulatának, a Hangyának is kikezdte a létét. A hiány gyorsan növekedett s bár palástoltak mindent, amit lehetett, a kimutatott hiány is aggasztó méretet öltött és a Központ még sem mert a szükség által megkövetelt radikális eszközökhöz nyúlni, hogy addig mentse a megmenthetőt, amíg az lehetséges. Erre többek s köztük a keresztúr vidéki szövetkezeti vezetők közóhájának engedve, az 1930-ki közgyűlést megelőzően felhívást intéztem az összes szövetkezeti vezetőkhez, hogy a közgyűlésen valamennyien képviseltesék magukat, hogy határozzunk a teendők felől. A közgyűlés új igazgatóságot állított s azóta mindmáig egyik tagja vagyok a központi vezetőségnek és részt vettem abban a nehéz, felelősségteljes munkában, amely lehetővé tette, hogy a Hangya a válságból megerősödve kerülhessen ki és a felszabadulás után lendületes munkában kezdhessen Erdély gazdasági életében s Délerdélyben a magyar testvéreinknek is maradjon egy összefogó gazdasági kapcsolatuk.

A harmincas évekkel egyre nagyobb méreteket öltött a magyar tisztviselők leváltásának szomorú korszaka. Akiket a sok idegölő nyelvvizsga megkímélt úgy időre nyugdíjba küldötték. Ez a sors érte állami tanítóinkat is. 1935 után jórészt mind román tanítókkal cserélték ki őket s ezzel teljesen román tannyelvűekké váltak az iskoláink, mert bár a tanrendben volt heti 2 magyar nyelvű óra is felvéve, azt nem tarthatták meg a magyarul nem tudó tanítók. Most kaptak észbe a híveim, de már késő volt. Ahogy a régi magyar tanítók kivonultak a faluból, egyszerre fellángolt a nemzeti öntudat s mindjárt jobban megbecsülték az egyházat és annak vezetőit. Most már nem zavarhatta senki és semmi a lelki munkát, s ha összejöveteleket nem tarthattunk is, mégis elevenebbé vált a lelki életünk. Mennél nagyobb volt a nyomás, annál erősebbé vált a szabadulás utáni vágy. Bebizonyosodott rajtunk, hogy teher alatt növekedik a pálma.

Csak ezekben a súlyos időkben éreztem igazán, hogy milyen sokat örökölt meg boldogult szüleimtől és milyen drága kincset hoztam magammal az életbe a rozzant kovásznai parókiából. Sokszor elgondolkodtam, hogy mi lett volna belőlem és családomból, ha nem hoztam volna magammal azt az erős hitet, hogy az Isten mindenre megsegít, csak éppen vállalni kell azt, amit az Isten reánk mér. Soha sem tudom eléggé meghálálni az Istennek azt a különös kegyelmét, hogy boldogult édesanyám a saját házamnál hajthatta kínos szenvedések között örök álomra a fejét.

Egyházmegyei tisztségek utáni vágy soha sem izgatott, de mindent vállaltam, amire megbíztak. Igen korán tanácsbíró, majd tanácsos, később mindkettő, sőt 1928-ban belmissioi előadó lettem. A Hegyi Péter elhalálása utáni tisztújítás rendjén a főjegyzői állás betöltése körül kiújult az esperesség körül pár évvel előbb lezajlott küzdelem, amelybe sajnos magam is belekeveredtem. Az új esperes egyenes kívánságára vállaltam a főjegyzőséget, ha nem lesz küzdelem, de belátva a kulisszák mögött folyó kártyakeverésbe, idő előtt mindentől visszavonultam azért, mert elvem

volt, hogy nélkülözhetetlen nem vagyok, s ahová önként nem állítanak, oda nem furakodom. Egyedül csak a nőszövetségi titkárságot tartottam meg az elnöknő határozott kívánságára s ezt viseltem 1941-ig, amikor fiatalabb erőnek adtam át a helyem. Egyébként is annyira igénybe volt véve minden erőm, hogy egyenesen azt tartottam kitüntetésnek, hogy egyebekkel nem terhelték amúgy is gyenge vállaimat.

Az Isten a harmadik házasságomat 2 fiúgyermekkel áldotta meg, akik között 10 évi korkülönbség van. Hét gyermek nevelése, ruházása, taníttatása, majd kiházasítása nagy próbára tette a teljesítőképességünket. Csodálatosképpen jól ment minden. Az asszonyom az első évben átlátta, hogy mi vár reá, s mint annak idején édesanyja tette odahaza a népes családban, ő is örökké előre dolgozott. Dacára annak, hogy a napi szükségletek előállítására elég dolgot adott, mégis állandóan szőtt és gyűjtötte a lányok kelengyéit, s amikor tehette, mindig megvett mindent, aminek később szükségét látta. Pedig mennyi minden várt reánk! Valamennyi gyermeket taníttattuk és pedig a házon kívül. Volt idő, amikor egyszerre 4 járt középiskolába, s amikor valamelyik kiszabadult az iskolából a kiházasítások okoztak még nagyobb terheket, de minden ment minden zökkenő és fennakadás nélkül. Sárrika kereskedelmi iskolát végzett, Magduska, Zsuzsika, Pirike és Rózsika tanítónői oklevelet szereztek. Imre már orvostanhallgató, Mihály gimnazista. Valamennyien érezték, hogy tanulniuk kell és egyik sem volt költekező, sőt a lányok a nevelésükben kicsiny tanítónői

fizetésükből is takarítottak meg. Rendre mind az öt leányom férjhez ment és úgy állította ki az anyjuk, hogy bármelyik hasonló körülmények között élő édesanyjának is díszére vallott volna. Az 1923-1941 közötti időszak volt életünk eddigi legterhesebb időszaka, de azért soha nem nélkülöztünk komoly értelemben. Magam sokszor csodálkozom azon, hogy lehetett ennyi mindent megoldani úgy, hogy soha adósságunk nem volt és még fizetési felszólítást sem kaptunk egyetlen iskolától, vagy kereskedőtől, mesterembertől és soha senkinek se maradtunk hátralékban egyetlen fillérrel sem. Csodálatosan megsegített az Isten és az utolsó pillanatban mindig előkerült valahonnan az az összeg, amivel a bajokat el lehetett intézni.

Felesleges részleteznem, hogy milyen volt otthonunkban a napirend és milyen, mennyi munkát végeztünk egyenként is, egyetemlegesen is, - a házon belül, a házon kívül – anélkül, hogy azt világgá kürtöltük volna, mert a tények beszélnek. Válogatás nélkül

mindenki csinálta azt, amit kellett csinálnia, és amire sor került és amit képes volt elvégezni. Közelebbi ismerőseim nem egyszer adtak csodálatuknak kifejezést, hogy hogyan jut olyan sok a kevésből? Úgy, hogy egy fillért seadtunk oda, ahova nem kellett feltétlenül s így még az áldozatokból sem kellett kivonnunk magunkat, hanem minden nemes célra meghoztuk a magunk áldozatát. Az Isten jóvoltából mindig kikerült a legszükségesebb és ezzel meg voltunk elégedve s azt meg is becsültük. Nem is félek attól, hogy bármelyik leányom is tönkreteszi az urát az oktalan költekezéssel, sőt bármelyik vejem ha rájuk hallgat, az életben soha se fog lehetetlen anyagi romlásba jutni.

1944.